

ÖMER ZÜLFE*

Şiir Dilinde Anlam Çağrışımları

Meaning Associations in Poetry Language

Ö Z E T

Derin bir lugat bilgisine sahip Osmanlı şairleri kelimeleri hakiki, mecazi ve istilahi anlamlarıyla zengin çağrışımlara açık bir şekilde kullanırlar. Bu çağrışımlardaki ilgiler kimi zaman üstü örtülü imalarla gerçekleşir. Öyle ki bazen anlamlar arasındaki bağları fark edebilmek mümkün olmaz. Şiir dilinde şairler tarafından özellikle ve titizlikle gerçekleştirilen anlam inceliklerinin tespiti ve nasıl işlediklerinin belirlenmesi, nitelikli sözlüklerin yazılabilmesi ve üslup incelemelerinde kastaslar oluşturulabilmesi için bir gerekliliktir. Bu makalede, bazı kelimelerin asıl anlamlarının şiirlerde çağrışımlar yoluyla nasıl yaşadığı üzerinde durulacak ve bundan hareketle bazı tespitlerde bulunulacaktır.

ANAHTAR KELİMELE R

Anlam Bilimi, Osmanlı Şiiri, Çağrışım, Sözlük.

A B S T R A C T

Ottoman poets, who has a deep lexical knowledge, use the words on the rich associations with real, metaphorical, and terminological meanings. The relations of these associations sometimes occur with veiled allusions such that to realise the relations among meanings is impossible. Determination of the meaning graces performed meticulously by the poets in the language of poetry and how they work is necessity to write qualified dictionaries, establish criteria for examination of genres. In this article, we will focus on how the original meanings of some words live in poetry and make some points.

KEYWORDS

Semantics, Ottoman Poetry, Associations, Dictionary.

Sözlükte kelimelerin anlam katmanları, durgun suya düşen bir taşın etkisiyle merkezden kıyılara doğru genişleyen halkalara benzer. Büyülü bir yapıya sahip olan dilin imkânları düşünülecek olursa birbiriyle bağlantılı bu halkaların nereye varacağını kestirmek, genişliği ve derinliğiyle anlamlar okyanusunun sınırlarını çizmek imkânsız denebilecek kadar

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (omerzulfe@gmail.com).

Bu makale, 27-28 Nisan 2012 tarihinde Ankara'da düzenlenen *Dıvan Şiirinin Dili Uluslararası Çalıştayı*'nda sunulan bildirinin metnidir.

çetin bir iştir. Buna ek olarak kelimelerin manaları arasındaki bazen açık bazen örtülü ince ilgileri izleyip merkeze doğru yapılacak bir yolculukla, aynı şekilde merkezden hareketle ilerideki katmanlara doğru yapılacak bir yolculuk da yanlış sonuçlara varmak, yoldan çıkmak ve tamamen kaybolmak gibi yanılgıları beraberinde getirir. Bütün bu güçlüklerine rağmen metinleri anlayıp inceliklerine vakıf olabilmek için kelimelerin ikliminde dolaşmaktan, gizli veya açık izleri doğru okumaya çalışmaktan başka bir çare de yoktur. Yanılma payını her zaman göz önünde bulundurarak, Osmanlı şairlerinin kelimelerin mana-yı aslilerine ince ve örtülü çağrışımlarla ne şekilde işaret ettiklerine, bu şuuri veya gayr-ı şuuri ima ve kullanımların nasıl bir üslup hususiyeti hâline dönüştüğüne değinmek, metinlerin daha iyi anlaşılması için bir kapı aralayacağı gibi sözün değerini belirlemede de birtakım kıstaslar oluşturmaya imkân tanıyacaktır.

İlk olarak, bu çalışmanın mihverî durumundaki *asil anlam* terimiyle ne kastedildiği üzerinde durmak gerekiyor. Bir sözlük kelimesinin anlatığı veya karşıladığı ilk ve ana kavram için *asil anlam* (Topaloğlu 1989: 31; Korkmaz 2003: 26) terimi kullanılır. Dil bilgisi terimlerini konu edinen sözlüklerde *asil anlam* kavramıyla ilgili olarak yapılan tanımlarla, gösterilen Türkçe kelimelerden seçilmiş örnekler birbiriyle uyumlu olmakla birlikte Arapça veya Farsça kökenli kelimeler söz konusu olduğunda bu terimle ilgili olarak verilen karşılıkların yeterli olmadığı ortaya çıkıyor. Bir örnekle izah etmek gerekirse yeni sözlüklerde '*ilm* (< Ar.) kelimesinin karşılıkları 'bilme, biliş'; 'bilim'; 'bilgiler bütünü'dür. Mevcut tariflere göre '*ilm* kelimesinin *asil anlamı* 'bilme, biliş'tir ve sonraki bütün anlamlar buna bağlıdır. Oysa Arapça'da '*ilm* kelimesinin mana-yı aslîsi 'işaretlemek, işaret etmek; çölde bedevînin bıraktığı izleri birleştirmesi, bedevînin çöldeki işaretleri okuması (Mütercim 'Aşım 1305/1888: III-520; Penrice 2010: 208; Fazlıoğlu 2011: 21)'dir. Dolayısıyla *asil anlam* noktasında eskiyle yeni arasında bir birlikten söz edilemez. Bu durumda ikiliği gidermek için ya *asil anlam* kavramının kapsamını genişletmek ya da bu yazının sınırları çerçevesinde kalmak şartıyla yeni bir tabir teklif etmek gerekiyor. Ben burada kelimelerin anlam katmanlarını tanımlarken *ilk anlam* terimini kullanmak istiyorum. Buna göre yukarıdaki örneğe dönersek '*ilm* kelimesinin *ilk anlamı* 'işaret, işaretlemek, çölde bedevînin

yolunu bulmak için kullandığı işaretler', *asıl anlamı* da 'bilme, biliş' olacaktır.

Umumiyetle *Telvihât* adı verilen sanatlar çerçevesinde kelimelerin çeşitli anlamları arasındaki çağrışımları kullanan Osmanlı şairleri, kelimelerin *ilk anlamlarını* da ince imalarla söz konusu etmektedirler. Dilde geçerli bir kelime, bir beyitte yaygın anlamıyla yer alırken cümleyi inşa eden öbür kelimelerin işaret ve imalarıyla ilk anlamını da hatırlatacak şekilde kullanılabilmektedir. Bu yönde söz konusu edilen bir kelimenin yaygın yan anlamlarına imaların bulunabileceğini de belirtelim.

Osmanlı şairlerinin kelimelerin ilk anlamlarına yaptıkları ima ve işaretleri şu örnekler üzerinden izah etmek mümkündür:

'akl (< Ar. '-k-l):

Arapçada ilk anlamı 'deveyi ayağından bağlamak, deveyi ayağından bağlayan ip, imsâk hapis, zindan(Mütercim 'Âşım 1305/1888: III-291; Bursevî 2004: 887)' olan kelimenin sözlüklerdeki karşılığı, 'insanı kötü ve beğenilmeyen şeylerden koruyan meleke; düşünme, anlama ve kavrama gibi davranışları düzenleyen meleke'dir. Aşağıdaki örnek beyitlerde 'akl kelimesinin aynı kökten türeyen 'ayak bağı, bağ, köstek' anlamındaki 'ikâl kelimesiyle ve özellikle *ayak bağı* ibaresiyle birlikte geçmesi bu anlam birliğinin bir sonucudur. Kelimenin Arapçadaki mana-yı aslîsinin Türkçe için de geçerli olduğunu düşünüyorum:

koçalum 'aklı 'ikâlde edelüm 'işka sülük
bize bu yolda ayak bağı olur bu dèyelüm (Zâtî: Dîvân: II, G.871/2)

[= Akılı prangada bırakıp aşk yoluna girelim ve "Bize bu yolda ayak bağı olur bu" diyelim.]

gelün bu fikri koçalum tereddüd etmeyelim
bu deñlü nesne niçün ola pây-ı 'akla 'ikâl (Bâkî: Dîvân: K.20/13)

[= Gelin, bu düşünceden vaz geçelim, tereddüt etmeyelim; bu kadarcık bir nesne ne diye aklın ayağına pranga/bağ olsun.]

'aql meydānını zindān-ı belā bilmez henüz

kim ki bir müddet cünün mülkini seyrān etmedi (Fuzūlî: *Leylā vü Mecnūn*: 2616. b.)

[= Bir müddet delilik ülkesinde dolaşmayan kimse akıl meydanının belâ zindanı olduğunu daha bilmiyor demektir.]

'aql küy-ı 'ışkıdan niçün kaçır dedüm dedi

rüstāya şehir içi zindān gelir andan kaçır (Nizāmî: *Dīvān*: G.26/3)

[= Akıl aşkın sokağından ne diye kaçıyor?" dedim; "Köylüye şehrin içi zindan gelir, o yüzden kaçır." dedi.]

bīmār (< F. *ārende-i bīm* < *bīm-ār*):

Kelime Farsça'da 'ölüm korkusu olan hastalık, çok tehlikeli hastalık (Sūdî 2008: II-591)' anlamında olup yaygın olarak 'sağlığı bozuk, sıhatsiz, hasta' manalarında kullanılır. Örnek beyitler, ima ve işaret yoluyla da olsa kelimenin 'ölüm tehlikesi bulunan hastalık' anlamının şiir dilinde yaşadığını gösterecek niteliktedir:

öldürür kattāl-i ğamzeñ dirgürür la'l-i lebüñ

'âşık-ı bīmārı bilmez kimse hikmet neydügin (Bakî: *Dīvān*: G.348/8)

[= Hasta âşığı, katil gamzen öldürürken lâl dudağın diriltir; bunun hikmetini, kimseler bilmez.]

'âşık olduğum tıyaldan yüzüme bakmaz habīb

yöresine uğramaz ölümlü bīmāruñ tabīb (Necâtî Beğ: *Dīvān*: G.25/1)

[= Sevgili, âşık olduğumu duyduğundan beri yüzüme bakmaz; (öyle ya) ölümlü hastanın yöresine tabip uğramaz.]

cevāb (< Ar. *c-v-b*):

Genel sözlüklerde 'bir isteğe söz, yazı veya başka bir ifade yoluyla verilen karşılık, yanıt' anlamındaki *cevāb*, Arapçada 'kesmek; geçmek, kat etmek (Bursevî 2004: 999)' demektir. Aşığıdaki örneklerden hareketle cümlelerin bağlamına göre *kesdi*, *kaç'*, *tığ* ve *kesin kes* gibi ibarelerin kelimenin ilk anlamına bağlı olduğunu söylemek mümkündür:

*zebân-ı pāk-gevherle su'âlin kesdi a'dānuñ
delîl-i kaç' ile vèrür cevâbı tîğ-ı bürrânı* (Şem'î: *Dîvân*: K.4/17)

[= Düşmanların sualini pāk cevherli diliyle kesti; onun keskin kılıcı, cevabı kesin delil ile verir.]

*'iyd oldı sen de hançeriñe âb u tâb vèr
mâh-ı nev içre gel şeref-i âfitâb vèr
bir 'iyde dañı kalmayalum nîm-bismilüz
kurbāniyân-ı 'ışka kesin kes cevâb vèr* (Ş. Gâlib: *Dîvân*: Kt. 8).

[= Bayram geldi; sen de hançerini parlat/bile; o yeni aya (hançerine) gel de güneş şerefini (parlaklığını) ver; bir bayrama daha kalmayalım, yarı boğazlanmışız; aşk kurbanlarına kesin kes cevap ver.]

fitne (< Ar. *f-t-n*):

Yaygın manası 'karışıklık, fesat, kargaşa' olan *fitne* kelimesinin ilk anlamı, 'altını değersiz bileşenlerden ayırmak için ateşe tutmak; deneme, imtihan'(Bursevî 2004: 775)'dir. Şu örneklerde *kaynatmak* fiilinin, *fitne* kelimesinin ilk anlamına işaret ettiği düşünülebilir:

*rüy-ı âteş-tâb-ı yâr üzre olaldan cāy-gîr
fitneler kaynatmadan hālî degüldür hiç o hāl* (Hâletî: *Dîvân*: G.480/4)

[= O ben, sevgilinin ateşli yanağında yer tuttuğundan beri fitne kaynatmaktan hiç geri durmamıştır.]

*fitneler kaynadup ey dost n'eder hāl ü hañuñ
gönül almağa ruñuñ eyledüğü âl yeter* (Bâkî: *Dîvân*: G.151/2)

[= A sevgili, benim ve ayva tüylerin ne diye fitne çıkarıyor; gönül almak için yüzünün yaptığı hile yeter.]

harf (< Ar. *h-r-f*):

'Söz, lâf; dildeki sesleri gösteren ve alfabeyi meydana getiren işaretlerden her biri' anlamlarındaki *harf* kelimesinin ilk anlamı, 'her nesnenin ucu ve kenarı, sivri ve keskin kıyısı'(Mütercim 'Aşım 1305/1888: II-739)'dir. İncitmek ve yaralamak esası üzerine kurulan beyitlerde *harf*

kelimesinin *atmak* fiiliyle ve genellikle ok gibi sivri uçlu nesnelere birlikte geçmesi, kelimenin ilk anlamı sebebiyle olmalıdır:

ruhı nâzûklük ile harf gülistâna atar
kâmeti ta'ne oqın serv-i hürâmâna atar (Ahmed Paşa: *Dîvân*: G.67/1)

[= Yüzü, incelikle gül bahçesine harf atar/azarlar; boyu kınama okunu salınan selviye atar.]

çoğrısına yañıldum oqına elif dedüm
harf atdı emriyâ baña ol kaşları kemân (Emrî: *Dîvân*: G.354/5)

[= Doğruluğuna aldandım okuna elif dedim; ey Emrî, o yay kaşlı bana harf attı/beni kınadı.]

ben elifdür dedüğüm güc geldi beñzer dostum
dil uzadup harf atar tûrmaz baña tîriüñ senüñ (Şun'î: *Dîvân*: G.95/4)

[= Ey dostum, benim elif demem anlaşılan ağrına gitti; bu yüzden senin okun bana durmadan harf atıyor/beni iğneliyor.]

Belki de bu *harf atmak* deyimine 'lâf atmak, sözle sataşmak' yerine 'iğnelemek' manasının verilmesi daha doğru olacaktır.

hercâyî (< F. her-câyî):

Kelimenin ilk anlamı, 'her yerde bulunan'dır. Yaygın olarak 'kararımdan hemen dönen, sözünde durmayan, kararsız, sebatsız' anlamlarına gelir. 'Her yerde bulunan' anlamına bağlı, *güşe-be-güşe*, *şoĥbet-be-şoĥbet*, *her cāyı*, *her menzile* gibi ibarelerle örülü şu beyitlerin ilk anlam ekseninde kurulduğu anlaşılıyor:

âhîyi güşe-be-güşe zâr eden bülbül gibi
yürriyen şoĥbet-be-şoĥbet bir gül-i hercâyîdür (Âhî: *Dîvân*: G.20/5)

[= Âhî'yi bülbül gibi her köşe başında inleyen, sohbet sohbet dolaşan bir sebatsız/her yerde bulunan bir güldür.]

âh kim düşmenler ile seyr eder her cāyı dost
dost olmazmış cihânda dostlar hercâyî dost (Hayretî: *Dîvân*: G.29/1)

[= Ah, ah, sevgili her yeri düşmanlar ile dolaşıyor; a dostlar, bu dünyada hafif-meşrep sevgiliden dost olmazmış.]

n'olduñ inñlersin felek hercāyī cānānuñ mı var

seyr eder her menzili mäh-ı tábānuñ mı var (Zātī: *Dīvān*: G.406/1)

[= Ey felek inleyip duruyorsun ne oldu sana, yoksa hafif-meşrep bir cananın mı var, her menzili dolaşan bir dolunayın (sevgilin) mi var?]

ıztırāb (< Ar. *z-r-b*):

Dikkat çekici örneklerden birisi *ıztırāb* kelimesidir. Genel sözlüklerde kelimeye verilen karşılıklar ‘maddî veya manevî acı, azap, eziyet, zahmet, sıkıntı’ iken kelimenin Arapçadaki ilk anlamı ‘vurma, kıvrınma, çarpınma, çarpma, titreme, çalkalanma(Mütercim ‘Āşım 1305/1888: I-187)’dır. Şairler kelimenin bu ilk anlamını *segirmek*, *hafakān*, *deryā* gibi hareket ihtiva eden kelimelerle ima ediyorlar:

dil-i bīmāruma a‘zāsı segirmek gibidür

ıztırāb-ı elem-i fūrķate nisbet hafakān (Emrī: *Dīvān*: G.379/3)

[= Ayrılık derdinin çarpıntısına göre kalp oynaması/kalp krizi, hasta gönlüm için bir uzvun seğirmesi gibidir.]

bir güzeller şahınuñ uyup hevā-yı işķına

kendüyi deryā gibi pür-ıztırāb ister gönül (Ĥayālī Beğ: *Dīvān*: 266/G.15/4)

[= Gönül, bir güzeller sultanının aşkına kapılıp deniz gibi coşkun ve dalgalı olmayı ister.]

göñlüm müşevveş olsa n’ola zülf-i yārda

bir kuş ki dāma düşe çeker lā-büüd ıztırāb (Fiğānī: *Dīvān*: G.II/4)

[= Gönüm, sevgilinin zülfüne dolaşıp dertli olsa şaşılmaz. Bir kuş tuzağa yakalanırsa çırpınır/acı çeker.]

kālem (< Ar. *k-l-m*):

‘Yazı yazmaya yarayan âlet’ manasına gelen kelimenin ilk anlamı, ‘yontulmuş kamış(Mütercim ‘Āşım 1305/1888: III-542)’tır. Anlam bağı tamamen kopmuş gibi görünse de örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bu

mana şiir dilinde varlığını sürdürüyor. Örneklerdeki *qalem kıla*¹ ibaresiyle birlikte yer alan *barmağını ısır-*, *dilini iki dil-* ve *başın kesmek* şeklindeki söyleyişler, kelimenin ‘ucu kesilmiş kamaş’ anlamının yaşadığını göstercek nitelikte:

*qalem kıla ısırup barmağını
görürse yüzünüñ naqşını mânî* (Aḥmedî: *Dîvân*: G.721/3)

[= Mani, senin yüzündeki güzel nakışları görürse parmağını ısırup kalem hâline getirir.]

*zâhiri râst olup bâtını kimüñ kec ise
qalemüñ gibi qalem kıla dilin andan iki dil* (Necâtî Beğ: *Dîvân*: K.14/32)

[= Kimin dışı doğru olup içi eğri ise, onun dilini kalemin gibi kesip sonra da ikiye böl.]

*alınmuş akçe ile bir kulun-durur maqbûl
başın eger keseler eylemez firâr qalem* (Fuzûlî: *Dîvân*: K.33/35)

[= Kalem senin akçe ile alınmış makbul bir kölendir; onun başını keseler bile asla kaçmaz.]

*başını kes dilini dil şu kişiniüñ kim ola
zâhiri toğrı qalem gibi içi egri çü nâl* (Necâtî Beğ: *Dîvân*: K.16/34)

[= Dışı kalem gibi doğru, içi nâl gibi eğri olan kimsenin başını kesip dilini ikiye böl.]

müşkil (< Ar. ş-k-l):

Sözlüklerde ‘zor, güç, çetin; zorluk, güçlük’ diye tarif edilen *müşkil* kelimesi Arapçada kök biçimi olan *şkl*’in ‘köstek ile bir şeyi bağlamak’ manasından hareketle ‘bağlanmış, bağ ve köstek sahibi olmuş’(Bursevî 2004: 250)’ anlamına gelir. Sonradan istiare yoluyla her türlü müphem ve muğlak nesneye ad olmuştur. Beyitlerdeki *rişte-i cân, girih bend et-, müş-*

¹ *Qalem kılamak* ve *qalem olsun* ibarelerine değinen sayın Prof. Dr. A. Atilla ŞENTÜRK, metinlerden hareketle *qalem olsun* ibaresinin ‘elleri kesilsin’ anlamına geldiğini söylemektedir (Şentürk: 22). Buradaki bilgiler sayın ŞENTÜRK’ÜN tespitlerini teyid edecek hüviyettir.

kil-güşā, ser-rişte, bağlu ve girih-güşā şeklindeki ifadelerin *müşkil* kelimesinin ‘bağ ve düğüm’ anlamına işaret ettiğini söylemek mümkündür:

rişte-i cânımda zülfün bir girih bend êtdi kim
halline kâdir degül müşkil-güşālar bilmış ol (Bâkî: *Dîvân*: G.297/5)

[= Can damarımda saçın bir düğüm bağladı ki her türlü müşkülü/düğümü çözenler, onu çözmeye kudret bulamaz.]

ser-rişte-i irâdetüne bađludur umür
her kâr-ı müşkile yed-i lutfuñ girih-güşā (Nevî: *Dîvân*: G.1/9)

[= Bütün işler senin iradenin ip ucuna/tutamağına bağlıdır; her çözümsüz görünen işin düğümünü lütuf elin çözer.]

şabr (< Ar. ş-b-r):

Arapça’daki ilk anlamı, ‘bir ağacın son derece acı olan öz suyu (Mütercim ‘Āşım 1305/1888: I-930)’ olan kelime sözlüklerde, ‘dayanmak, beklemek, bir musibet karşısında ses çıkarmadan ve yüzünü ekşitmeden beklemek’ biçiminde yer almaktadır. Şairler, *şabr* kelimesinin ilk anlamına cümlelerin bağlamı içerisinde *şabr acısı, şabr ise ğāyet telh olur, telh êtmış* şeklindeki ifadelerle açıkça işaret ediyorlar:

zâhidâ şabr acısımuñ lezzetini tıymışız
zaħmet-i zaħm-ı erâzil ‘ayn-ı raħmetdür bize (Yaħyâ Beğ: *Dîvân*: G.381/6)

[= Ey sofu, biz sabır acısının lezzetini tatmışız; düşmanların açtığı yaraların zahmeti, bizim için rahmetin ta kendisidir/rahmet kaynağıdır.]

dêdiler hicrân devāsına ya şabr u yâ sefer
gitmege yok tākātüm şabr ise ğāyet telh olur (Hecrî: *Dîvân*: G.52/4)

[= “Ayrılık acısının çaresi ya sabırdır, ya sefer.” dediler; ama gitmeye gücüm yok, sabretmekse çok acı.]

mezākın zehr-i kâhr-ı miħnet-i eyyām telh êtmış
lebüniden ‘âşık-ı bî-şabr u dil bir pâre kand ister (Bâkî: *Dîvân*: G.143/4)

[= Feleğın dertlerinin öldürücü zehri, onun ağzının tadını bozmuş; zavallı sabırsız âşık, senin dudağından bir parça şeker ister.]

sebeb (< Ar. s-b-b):

‘Neden, bais, âmil, bir şeyin olmasına aracı olan şey’ manasındaki kelimenin Arapça’da ilk anlamı, ‘ip, hurma ağacına çıkmakta kullanılan ip(Bursevî 2004: 488)’tir. İnce imalarla da olsa şu iki örnekte kelimenin ‘ip’ anlamının yaşadığı söylenebilir:

*bu dil-i manşûrî ber-dâr êtmege
zülfüñ olmuşdur benim ‘ömürüm sebeb (Zâti: Dîvân: I, G.69/2)*

[= Ey ömrüm, bu Hallac-ı Mansur gibi olan gönlümü asmak için senin saçın sebep/ip olmuştur.]

*dil hâlâş olmaz idi çâh-ı zenehdânuñdan
resen-i zülfüñ anuñ olmasa idi sebebi (Şâfi: PMN: 580b)*

[= Zülfünün ipi onun sebebi/ipi olmasaydı gönül senin çene çukurundan asla kurtulamazdı.]

zehr (< F. zehr):

Sözlüklerde, ‘girdiği bünyedeki hayatî faaliyetleri bozan veya yok ederek ölüme sebep olan madde, ağu’ anlamındaki kelimenin ilk anlamı, ‘çok acı şey(Bursevî 2004: 488)’dir. Örneklerde acılıkla ilgili geçen kelimelerin ilk anlam örgüsüne bağlandığı anlaşılıyor:

*hüsñ ol sözi güş êdüp üzüldi
zehr ağladı acı acı güldi (Ş. Ğâlib: Hüsñ ü ‘Aşk: 1027. b.)*

[= Hüsñ; o sözü işitip üzüldü; zehir ağladı acı acı güldü.]

*ol acı sözler-ile lebüñ dostum seniñ
bir şehd-i nâbdur ki aña zehr katıla (Hâletî: Dîvân: G.788/4)*

[= A dostum, senin dudağın o acı sözlerle, içine zehir katılmış hâlis bir şekerdir.]

*zehr içürdi aña sâkî-i ecel
necesî acımasun bir âdem (Mesîhî: Dîvân: K.23/IV/6)*

[= Ecel sakisi (azrail) ona zehir içirdi; insan ona nasıl acımasın.]

*öyle kâr etti ğamuñ zehri baña acıyuban
zehreler çāk olur ey dost yürekler yarılır* (Şun'î: *Dīvān*: G.48/2)

[= A sevgili, senin ğamının zehri öylesine içime işledi ki bana acıdığından ödler patlar, yürekler yararılır.]

Sonuç:

Bu örnekler gösteriyor ki derin bir lugat bilgisine sahip olan Osmanlı şairleri, dilin bütün imkânlarını en ince ayrıntısına kadar kullanabiliyorlar. Tespit ettiklerimizin yanında bir de tespit edemediğimiz ya da üstünkörü geçtiğimiz kelimelerin de bulunduğunu düşündüğümüzde Osmanlı şiirinin derin ve zengin bir yönünü gözden geçiriyoruz demektir.

Osmanlı şairlerinin en dikkat çekici yönü dil üzerindeki tasarruflarıdır. Şairler ve bu şiirlerin muhatapları için lâıkiyla değerlendirilebilen birçok hüner, onların yaşadığı medeniyet dairesinden hızla uzaklaşan bizler için artık fark edilemez bir hâle bürünmeye başlamıştır. Bu yüzden metinleri değerlendirirken, derinliğine bir dikkat göstermek, sözlüklere ciddiyetle müracaat etmek ve belki de en önemlisi benzer metin örneklerini birbiriyle karşılaştırarak incelemek bir zaruret olarak karşımızda durmaktadır.

Şiir dilindeki bu tür incelikleri tam anlamıyla kavrayabilmek için nitelikli sözlüklere ihtiyacımız var. Maalesef günümüzde yazılan sözlükler, ki aralarında etimolojik olma iddiasını taşıyanlar da mevcuttur, bu ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktır. Burada, kelimelerin böyle anlamlarının artık Türkçede yaşamadığı, dolayısıyla sözcüklerin bu tür karşılıklarının etimolojinin konusu içine girdiği ve verilen anlamların kelimelerin Türkçedeki kullanım alanı çerçevesiyle sınırlı kalması gerektiği yönünde bir itiraz gelebilir. Bu itiraz, aslında bir bakıma günümüz sözlükçülük anlayışının da bir tezahürüdür. Bu anlayışa göre genel sözlüklerde kelimelere dilde kullanılan anlamların(Kaçalin vd.: 37-403) verilmesi gerekir. Hiç kuşkusuz bir sözlükten beklenen de zaten budur; ancak o zaman şu sorular aklı geliyor: Bir anlamın dilde geçerli olup olmadığı, kullanılıp kullanılmadığı nasıl belirlenecek? Buna ek olarak, bir kelimenin ve onunla var olan anlamların serüvenini nerede başlatıp nerede bitirece-

ğiz? Her şeyi basit ve gelir geçer olarak düşündüğümüzde bu sorulara cevap vermek kolaydır; ancak, her kelimeyi kökleri ve dalları arasındaki güçlü bağı da göz önünde bulundurarak değerlendirmek söz konusu olduğunda iş biraz daha karmaşık bir hâl alacaktır. Dolayısıyla ciddî sözlükler yazabilmek için ilk olarak anlayışları değiştirmek, sonra da daha geniş bir bakış açısıyla hadiseye yaklaşmak gerekiyor. Meselâ, yukarıda sözü edilen *cevâb*, *şabr*, *zehr* kelimeleri *kesin cevap*, *zehir gibi acı* örneklerinde ve *sabır acıdır meyvesi tatlıdır* atasözünde olduğu gibi günlük dildeki hâlleriyle de ilk anlamlarına bağlıdırlar. Dolayısıyla bu konuyu etimolojiye havale etmek kolaya kaçmaktan başka bir şey değildir.

Türkçede yaygın bir kullanım alanı bulmuş olan alıntı kelimelerin artık unutulduğu düşünülen ilk anlamlarının bilinmesi ve genel sözlüklere alınması, doğru düşünmenin yolunu açar. Meselâ, başta verdiğimiz örneğe dönecek olursak, *'ilm* kelimesinin *'işaret, işaret etmek, işaretlemek'* manasını bilen bir kimse *'alim*'in *'bir işteki veya kâinattaki işaretleri okuyan kimse'* olduğunu, *'âlem*'in *'Allah'ın varlığının bir işareti'* olduğunu, *'alem*'in *'orduyu veya birliği belirten işaret'* olduğunu ve *ta'lîm*'in de *'işaretleri okumayı öğrenmek'* olduğunu kavrar ve anlam zincirindeki halkaları birleştirerek doğru, geniş ve derin düşünebilir.

Kısacası iyi, kalıcı ve faydalı olanı elde edebilmek için sözlüklerden hareketle sözlük hazırlamak yerine metin kaynaklı sözlük hazırlama yolunu tutmaktan başka bir çıkar yol görünmüyor.

Kaynaklar

ÂHİ: *Dîvân*: SUNGUR, Necati (1994), *Âhî Divânı* İnceleme-Metin, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/1617, Yayınlar Dairesi Başkanlığı *Türk Klasikleri Dizisi*/32.

AHMEDİ: *Dîvân*: AKDOĞAN, Yaşar (1979), *Ahmedî Dîvânı ve Dil Hususiyetleri: Gramer, Sentaks, Sözlük*. 2c. XLV,485; 860y, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi.

AHMED Paşa: *Dîvân*: TARLAN, Ali Nihad (1966), *Ahmed Paşa Divanı*, XXI+406 s., İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

- AKSAN, Doğan (1971), *Anlam Bilimi ve Türk Anlam Bilimi: Ana Çizgileriyle*, 199 s., Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: 217.
- ATAY, Hüseyin; ATAY, İbrahim; ATAY, Mustafa (1964), *Arapça Türkçe Büyük Lûgat:*, I. C. XXXII+1-510 s., II. C. 511-1166 s., III. C. 1-530 s., Ankara: Bayrak Matbaası.
- BĀĶĪ: *Dīvān*: KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Dīvānu Tenkitli Basım*, XVIII+472+3 s., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 601.
- BURSEVĪ: *Ferahu'r-rūh*: Eşmeli, Muhammet Ali (2001), İsmail Hakkı Bursevî'nin Muhammediye Şerhi (II. Cilt) Ferahu'r-ruh, 1. C., IX+538 y; 2. C., 539-1055 y., İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- BURSEVĪ: *Rūhu'l-Meşnevî*: GÜLEÇ, İsmail (2004), *İsmail Hakkı Bursevî Rūhu'l-Mesnevî Mesnevî'nin İlk 748 Beytinin Şerhi*, 1174 s., İstanbul: İnsan Yayınları: 429, İsmail Hakkı Bursevî Dizisi: 6.
- EMRĪ: *Dīvān*: SARAÇ, M. A. Yekta (2002), *Emrî Divanı*, 389 s., İstanbul: Eren.
- FAZLIOĞLU, İhsan (2011), *Işk imiş her ne var Âlem'de İlim bir kâl ü kâl imiş ancak Fuzulî ne demek İstedi?*, 147 s., İstanbul: Klasik.
- FIGĀNĪ: *Dīvān*: KARAHAN, Abdülkadir (1966), *Kanuni Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figânî ve Divançesi*, 18+XXX+214+29 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1181.
- FUZÛLĪ: *Dīvān*: AKYÜZ, Kenan; YÜKSEL, Sedit; BEKEN, Süheyl; CUNBUR, Müjgan (1958), *Fuzûlî Türkçe Dīvân*, XI+573 s., Ankara: İş Bankası, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- HĀLETĪ: *Dīvān*: KAYA, Bayram Ali (2003), *Azmî-zâde Hâletî Dīvānu: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dīvânının Tenkitli Metni/The Dīvān of 'Azmî-zâde Hâletî Introduction and Critical Edition of his Dīvān*, 368+204 s., Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Dođu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 57, Yayınlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin Türkçe Kaynaklar XLIX; *Giriş ve Dīvān'ın Tıpkıbasımı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 894*: 204 s., Dođu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 58.

- ḤAYĀLĪ Beğ: *Dīvān*: TARLAN, Ali Nihat (1945), *Hayâlî Bey Divânı*, 24+450 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 277.
- ḤAYRETĪ: *Dīvān*: ÇAVUŞOĞLU, Mehmet; TANYERĪ, M. Ali (1981), *Hayretî Divan Tenkitli Basım*, XXIII+448 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2868.
- HECRĪ: *Dīvān*: ZÜLFE, Ömer (2009), *Hecrî [ö. 1557] Kara Çelebî Muhyiddîn Mehmed Dīvân İnceleme-Metin ve Çeviri-Açıklamalar-Dizin*, 283 s., İstanbul: YayınEvi.
- KAÇALIN, Mustafa; Ahmet TOPALOĞLU, "Sözlük"; *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37. C., 402-413. s.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, XXIV+296 s., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 575.
- MESĪHĪ: *Dīvān*: MENGĪ, Mine (1995), *Mesihî Divanı*, V+303 s., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi *Divanlar Dizisi* 1.
- MÜTERCİM 'ÂŞİM, Cenānîoğlu Aḥmed (1305/1888), *el-Oḳyānūsü'l-Basīṭ fî Tercemeti'l-Ḳāmūsî'l-Muḥīṭ*, I: 'r, [II]+943 s. II: r-ḳ, [II]+939 s. III: ḳ-v, [II]+975 s., İstanbul: Maṭba'a-i Oṣmāniyye. (el-FĪRŪZĀBĀDĪ, Mecdu'd-dīn Ebū Ṭāhir Muḥammed b. Ya'ḳūb: *el-Ḳāmūsî'l-Muḥīṭ*'ten tercüme).
- MÜTERCİM 'ÂŞİM, Cenānîoğlu Aḥmed (2000), *Tibyān-ı Nāfi' der Terceme-i Burhān-ı Ḳāṭi'*: (et-TEBRĪZĪ, Muḥammed Ḥüseyn b. Ḥalef: *Burhān-ı Ḳāṭi'*'dan tercüme). Mütercim Âsım Efendi: *Burhān-ı Katı*: Hazırlayanlar: Mürsel ÖZTÜRK-Derya ÖRS, XLIX+1197 s., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 733, *Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi Eski Sözlükler Dizisi*: 2.
- NECĀTĪ Beğ: *Dīvān*: TARLAN, Ali Nihat (1963), *Necati Beg Divanı*, [II]+XXVIII+557 s., İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2342, *Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi*: 592, *Türk Edebiyatı Dizisi*: 25.
- NEV'Ī: *Dīvān*: TULUM, Mertol; TANYERĪ, M. Ali (1977), *Nev'î Divanı*, XX+607 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2160.
- NİZĀMĪ: *Dīvān*: İPEKTEN, Halûk (1974), *Karamanlı Nizâmî Hayatı Edebî Kişiliği ve Dīvânı*, 291 s., Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları No: 208; Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 44; Araştırma Serisi No: 35.

- PENRICE, John (2010), *Kur'ân Sözlüğü Dictionary and Glossary of the Holy Qur'an*, Çeviren: Prof. Dr. Ömer AYDIN, VII+347 s., İstanbul: İşaret Yayınları.
- PERVĀNE BEĞ: *Mecmū'a-i Nezācîr*: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi *Bağdat* 406. sy., 627 y.
- REDHOUSE, Sir James W. (1890), *A Turkish And English Lexicon/Kitāb-ı Ma'ānī-i Lehce*, XVI+2224 s., Constantinople.
- STEINGASS, F[rancis] [Joseph] (1892), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, VIII+1539 s., London.
- SŪDĪ (1288), *Şerh-i Dīvān-ı Hāfız*, I. C., 1-768 s., II. C., 1-768 s., İstanbul: Matba'a-i 'Āmire.
- SŪDĪ (1250): *Şerh-i Dīvān-ı Hāfız*: SŪDĪ-i BOSNEVĪ: *Şerh-i Dīvān-ı Hāfız-ı Şīrāzī*, I. C., 411 s., II. C., 455 s., III. C., Bulak: Matba'atü'l-Kübri.
- SŪDĪ: *Şerh-i Gülistān*: YILMAZ, Ozan (2008), *16. Yüzyıl Şâirlerinden Sūdî-i Bosnevî ve Şerh-i Gülistânı (İnceleme-Tenkitletli Metin)*, I. C., IX+322 s., II. C., 323-976 s., İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- ŞUN'Î: *Dīvān*: YAKAR, Halil İbrahim (2002), *Gelibolulu Sun'î Dîvânı ve Tahlili*, XXVIII+616 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- ŞEM'Î: *Dīvān*: KARAVELİOĞLU, Murat Ali (2005), *On altıncı Yüzyıl Şâirlerinden Prizrenli Şem'î'nin Dîvânı'nın Edisyon Kitiği ve İncelenmesi*, 2 C., 651+59 s., İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- ŞENTŪRK, Atilla: "Metin Bankası Projesi ve Eski Türk Edebiyatı Metinlerini Yeniden Okumaya ve Yorumlamaya Dair Düşünceler"; <http://www.belgeler.com/blg/2qf4/> (Erişim Tarihi: .)
- Ş. ĞĀLİB: *Dīvān*: OKÇU, Naci (1993), *Şeyh Galib Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umûmî Tahlili ve Dîvânın Tenkidli Metni*, I. C., XI+482 s., II. C., XI+485-1029 s., Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/1453, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, *Türk Klasikleri Dizisi*/21.
- Ş. ĞĀLİB: *Hüsn ü Aşk*: DOĞAN, Muhammet Nur (2002), *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk Metin-Nesre Çeviri-Notlar ve Açıklamalar*, 420 s., İstanbul: Ötüken.

- TOPALOĞLU, Ahmet; İlhan AYVERDİ (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük=Kubbealtı Sözlüğü*, 1. C. LXXVII, 1125 s., 2. C. 1127-2372 s., 3. C., 2373-3549 s., İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 229 s., İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YAHYĀ Beğ: *Dīvān*: ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1977), *Yahya Bey Divan*, XVI+646 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2233.
- ZĀTĪ: *Dīvān*: TARLAN, Ali Nihat (1968), *Zatî Divanı* (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı: I. C., XXXII+496 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1216.
- ZĀTĪ: *Dīvān*: TARLAN, Ali Nihat (1970), *Zatî Divanı* (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı: II. C., 1-502 s., İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1216.